

УДК 351.851

Н. Д. Шульга,
к. тех. н., доцент, директор, ДВНЗ "Київський транспортно-економічний коледж"
Національного транспортного університету

ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ НІМЕЧЧИНИ

N. Shulga,
candidate of technical sciences, associate professor, Director of the State Higher Education Establishment
"Kyiv Transport and Economic College" National Transport University

TENDENCY IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL POLICY IN GERMANY

Розглянуто особливості освітньої політики Німеччини. Визначено провідні тенденції формування та реалізації освітньої політики у галузі вищої університетської освіти, спрямовані на створення конкурентноздатної національної системи освіти в контексті європейської інтеграції, визначення оптимального співвідношення участі федерації, земель і громадських структур в організації та фінансуванні системи вищої освіти, на підвищення якості вищої освіти для забезпечення подальшого вдосконалення освітніх послуг, науково-дослідної діяльності, піднесення економічного потенціалу країни, її промисловості.

The features of educational policy of Germany are considered. Certainly leading tendencies of forming and realization of educational policy in sphere of higher university education, directed on creation of capacity for competition of the national system of education in the context of European integration, determination the optimum correlation of participation of federation, earths and public structures in organization and financing of the system of higher education, on upgrading higher education for providing of subsequent perfection of educational services, research activity, getting up of economic potential of country, its industry.

Ключові слова: освітня політика, Німеччина, система вищої освіти, тенденції, якість освіти, науково-дослідна діяльність, економічний розвиток країни.

Key words: educational policy, Germany, system of higher education, tendency, quality of education, research activity, economic development of country.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

У сучасних умовах посилюється роль освіти як інструмента оптимізації економічного та наукового технічного розвитку та важливого чинника інтеграції України в Європу, активізуючи пошуки нових підходів до формування державної освітньої політики, вивчення зарубіжного досвіду, зокрема держав, які безпосередньо залучаються до утвердження єдиного загальноєвропейського освітнього простору. Однією з таких держав є Німеччина, яка не тільки ініціювала свого часу створення означеного простору, а й накопичила за останні десятиліття вагомий досвід щодо розробки та запровадження відповідної державної освітньої політики.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

З огляду на заявлену проблему, певний науковий інтерес становлять праці В. Байденка, С. Беккера, В. Гамериса, Ю. Каменської, У. Майєра, Е. Міннакера, Ю. Семенової, П. Скотта, Х.-Д. Стайкунда, Т. Тягунової, Р. Фенде та інших,

в яких подано загальні підходи до розробки політики вищої освіти Німеччини, розкрито змістові пріоритети, напрями реформування системи вищої освіти для посилення конкурентоспроможності країни на світовому ринку не лише освітніх, а й виробничих послуг.

МЕТА СТАТТІ

Мета статті — розкрити основні тенденції формування та реалізації освітньої політики Німеччини, насамперед у галузі вищої університетської освіти.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Німеччина — високорозвинена країна, в якій послідовно запроваджується континентальна модель освіти, до основних ознак якої належать: домінування держави в питаннях управління та фінансування національної системи освіти, орієнтація на винайдення оптимального співвідношення участі держави та громадських структур в реалізації цих процесів. Водночас активізуються напрями освітньої діяльності, які безпосередньо пов'язані з піднесенням економічного і науково-технічного розвитку держави. Важливе місце зпоміж них належить системі вищої освіти.

Ще у 1998 році додатком до федерального Рамочного закону про вищу освіту було затверджено реформу німецької системи вищої освіти, спрямовану на посилення конкуренції та диференціації навчальних закладів за рахунок послаблення централізованого регулювання їх функціонування, переорієнтації на якість навчання і створення стимулів для досягнення цієї якості. Як наслідок, спостерігається поступове запровадження в систему ухвалення рішень та управління вищими навчальними закладами на різних рівнях елементів ринкових механізмів.

Вагомий вплив на зміст і розвиток освітньої політики у Німеччині справила Болонська угода, основна мета якої полягала у розробленні загальних положень для європейських країн щодо навчальних програм вищої школи, забезпечення можливостей для визнання академічних вищих навчальних закладів поза національними кордонами, підвищення вільного обміну студентами і викладачами між європейськими університетами, покращення шансів на працевлаштування для випускників на європейському ринку праці, а також підвищення конкурентноздатності європейських університетів у глобальному масштабі [1, с. 161]. Долучившись до Болонського процесу, Німеччина взяла на себе зобов'язання до 2010 р. створити єдиний європейський простір у сфері вищої освіти.

У 2000 році країна різко збільшила державні витрати на освіту. З'являються нові федеральні програми, спрямовані на вдосконалення освітньої системи, які частково фінансуються Європейським Союзом. Розширюються та модифікуються великі програми з розвитку освіти та професійної підготовки.

Велика увага з боку німецького Уряду приділяється (відповідно до загальноєвропейського тренду) запровадженню навчання протягом життя. Підтвердженням цього можна вважати масштабну урядову ініціативу "Навчання протягом усього життя для всіх" ("Lebensbegleitendes Lernen für alle"), орієнтовану на підтримку цієї концепції стосовно всіх груп населення у контексті реформи структури освіти, головна ідея якої полягає в тому, що "з огляду на швидкий науково-технічний прогрес та умови праці, які постійно змінюються, компетенції кожного громадянина мають постійно розширюватися та поновлюватися" [2].

В основу реалізації концепції неперервної освіти покладено програму "Регіони, що навчаються, — розвиток мережної взаємодії" ("Lernende Regionen — Forderung von Netzwerken"), обсяг фінансування якої перевищує 118 млн євро. Програма запроваджувалася Міністерством освіти Німеччини за фінансової підтримки Європейського соціального фонду (51 млн євро). Її основне завдання полягало у підтримці регіональної мережі освітніх інноваційних інститутів, які мали забезпечувати навчання та професійну підготовку відповідно до ідеї неперервної освіти [11].

Наукові дослідження, що відбувалися в рамках реалізації цієї програми, визначили п'ять чинників для оцінювання її ефективності: кооперація і мережна взаємодія організацій-учасниць; профільна освіта та розвиток регіонального освітнього ландшафту шляхом запровадження мережних проектів; адресати та цільові групи мережної взаємодії; стан регіонального ринку праці; потенційні можливості трансферу здобутків. Науковий супровід програми забезпечувався дослідницьким консорціумом під керівництвом Німецького інституту освіти дорослих (Deutscher Institut für Erwachsenenbildung). У 2005 році цю функцію було передано Мюнхенському університету та компанії Ramboll Management. Університет здійснює нагляд за реалізацією освітніх цілей, а компанія — за дієздатністю створених мереж, підвищенням зайнятості та взаємодією вищих навчальних закладів з підприємствами.

Однак приєднання Німеччини до Болонського процесу спричинило й низку труднощів, зумовлених започаткуванням поступового запровадження нових освітніх програм, спрямованих на введення за деякими спеціальностями кваліфікацій бакалавра і магістра, розширення номенклатури "нових" програм. При цьому вищі навчальні заклади одержали право самостійно вирішувати питання щодо термінів і масштабів нововведень. Водночас керівники німецьких університетів і представники ділових кіл виявили "стриманість у цьому питанні, висловлюючи стурбованість з приводу можливих негативних наслідків для якості університетської освіти" [3]. Однак "необхідність йти в ногу з часом і бути флагманом європейської інтеграції змушували Німеччину продовжувати реформи в напрямі формування єдиного європейського освітнього простору" [2]. Тому не дивно, що подальший розвиток освітньої політики Німеччини відбувається в рамках програми Європейського Союзу 2007—2013 рр.

На збільшення кількості нових засобів інформації в освіті та підвищення якості професійної підготовки спрямовано програму Міністерства освіти "Нові засоби інформації в освітньому процесі" (оптимізація використання освітніх комп'ютерних програм), що становить складову урядової ініціативи "Інновації та робочі місця в інформаційному суспільстві XXI століття". Загальний обсяг фінансування програми у період 2001—2003 рр. становив 200 млн євро. А також програму "Дослідження у вищих професійних школах у взаємозв'язку з економікою" (забезпечення зв'язку вищої професійної освіти з економікою для прискорення процесів перенесення та запровадження нового знання на підприємства).

Ключовим державним документом, що визначає розвиток освітньої галузі у ФРН, вважається "Доповідь про технологічну ефективність Німеччини 2006" [9], яка, крім того, містить ґрунтовний аналіз чинників, які потенційно гальмують інноваційний розвиток країни. Констатовано необхідність створення додаткових навчальних місць для підготовки фахівців, переважно природничонаукового і технічного профілів. Ці висновки покладено в основу розробки подальших державних ініціатив [4].

Так, 14 червня 2007 року підписано "Пакт про вищу школу 2020" — урядова угода між федеральним центром і землями у вигляді програми освітніх дій щодо забезпечення можливостей для отримання освіти майбутнім поколінням та підвищення ефективності в галузі наукових досліджень. Угода визначає механізми взаємодії і координації дій на рівні федерації та окремих земель, передбачає посилення дослідницької та навчальної складових (заходи щодо забезпечення достатньої кількості навчальних місць у ВНЗ; діяльності земель для реалізації Болонського процесу; посилення підтримки пріоритетних наукових напрямів і нового покоління викладачів вищої школи; посилення взаємодії між вищими професійними навчальними закладами та виробничими підприємствами, подальшого розвитку вищої професійної школи з метою перетворення її на регіональні центри інновацій у рамках федеральної підтримки прикладних досліджень у вищих професійних училищах) [7].

У 2007 році розроблено документ під назвою "10 спрямованих ліній модернізації професійної освіти" [10], що склав підґрунтя реформування системи професійної освіти й намітив такі основні дії:

1. Модернізацію (нові кваліфікаційні вимоги з огляду на зміни в економічній структурі: відхід від промислової економіки в сфері обслуговування та врахування демографічних змін; створення нової освітньої культури в інноваційних сферах спеціальностей і галузях, що розвиваються й безпосередньо пов'язані з дослідженнями; структурне вдосконалення системи професійної освіти).

2. Менеджмент у сфері переходу від одного рівня освіти на інший (удосконалення системи координації між професійними школами та освітою на підприємстві; врахування здобутої раніше (під час одержання вищої освіти) кваліфікації; вдосконалення структури підтримки осіб, які мають соціальні проблеми; підвищення кількості мігрантів, які здобувають вищу освіту в Німеччині; кваліфікація дорослих із незакінченою шкільною чи вищою освітою).

3. Післядипломна освіта (зв'язок вищої професійної освіти з післядипломною; доступність професійної освіти для вищих навчальних закладів; ступінчастість вищої освіти і здатність забезпечити професійну зайнятість).

4. Відкритість до Європи: запровадження національних освітніх реформ з урахуванням процесів європейського розвитку (національний і європейський рівні кваліфікації, система рівнів професіоналізму у професійній освіті та поняття професії).

Отже, йдеться про поєднання загальної освіти, професійної освіти та професійної зайнятості без "розривів у професійній біографії" [4]. Освітня політика базується на визнанні того, що успішний розвиток економіки і добробуту країни значною мірою залежать від знань і компетенцій. Адже економічне зростання та інноваційний розвиток вимагають нових наукових ідей, які покликані перетворюватися в економічну продуктивність.

Держава активно залучається до запровадження освітньої політики, підтримки інновацій для її успішного функціонування. Так, за безпосередньої підтримки Федерального міністерства освіти здійснюється розроблення та реалізація комплексу освітніх заходів під загальною назвою "Активні освітні дії". Ця програма має на меті покращити ситуацію з місцями виробничого навчання, будучи водночас головним елементом реалізації закріпленої у "Національному договорі про освіту та молодих спеціалістах у Німеччині" підтримуючої діяльності держави. Завдяки різним акціям економіка має одержати підтримку в тих сферах, які стосуються створення місць виробничого навчання. "Активні освітні дії" містять різні інструменти реалізації визначених завдань — від нових програм підтримки до освітніх кампаній. З боку Федерального міністерства освіти ця програма окреслює три провідні напрями діяльності [6]:

- регіональні кампанії: програми, орієнтовані на підтримку окремих регіонів із найбільш слабким співвідношенням пропозиції / запиту, або з таким, що перевищує середній рівень скорочення пропозиції місця виробничого навчання (програма "STARegio", програма за створення місць виробничого навчання у західних і східних землях "Ausbildungsplatzentwickler West" / "Ausbildungsplatzentwickler Ost", нова федеральна програма розвитку та підтримки освітньої структури "Jobstarter", програма шефства "Patenschaftsprogramm");

- галузеві компанії, спрямовані на підтримку нових галузей розвитку, наприклад, мікросистемна техніка, нанотехніка, біотехнологія, оптичні технології; а також у сферах, де пропозиції на місце виробничого навчання перевищують запиту (наприклад, у галузі м'ясообробки). Розвиток спектра дисциплін у вищих професійних училищах здійснюється завдяки запровадженню численних спеціальностей, що викладаються на різних ступенях навчання для бакалаврів і магістрів;

- програми, орієнтовані на певних груп осіб — молодих людей, які не мають завершеної шкільної чи вищої освіти, молодих людей, які мають соціальні проблеми, а також молодих мігрантів і підприємців-іноземців (програми "BQF", "KAUSA").

Нові імпульси освітній політиці надає реформування науково-дослідної роботи. Завдяки новим програмам, університети посилюють спеціалізацію, а рейтинги якості й популярності посилюють конкуренцію між вищими навчальни-

ми закладами, оцінювання роботи професорського складу здійснюється з огляду на виконання наукових досліджень. Практика свідчить про посилення внеску університетів у запровадження інновацій та посилення економічного розвитку країни. Політика в галузі вищої освіти спрямована на підтримку з боку держави наукових досліджень та їх орієнтацію на досягнення конкретних соціально-економічних цілей. Паралельно з цим збільшується частка фінансування наукових досліджень, які проводяться на базі університетів, промисловістю. Завдяки цьому встановлюється тісний взаємозв'язок між науковими розвідками та реальним запровадженням їх результатів у діяльність промислового виробництва.

На посилення уваги до наукових досліджень, удосконалення умов для їх проведення спрямовано програму "Суперякість" [8], яка реалізується німецьким науково-дослідним товариством і Радою з науки. Підтримка здійснюється за трьома напрямками інноваційного розвитку:

- школи підготовки аспірантів, які можуть запропонувати молодим науковцям програми навчання для захисту дисертацій у межах високоякісного науково-дослідного оточення;

- університетські "кластери суперякості" для формування при університетах значущих у світовому вимірі інститутів з метою встановлення та розвитку співробітництва з поза університетськими науково-дослідними закладами, спеціалізованими ВНЗ і підприємствами;

- "концепції майбутнього" з розширення університетських передових наукових досліджень з метою посилення науково-дослідного профілю відібраних університетів.

У червні 2009 р. глави урядів земель і федерації ухвалили рішення щодо продовження дії цієї програми до 2017 року з одночасним збільшенням її фінансування до 2,7 млрд євро.

Після серйозного конкурсного відбору (2 березня 2011 року) загальна комісія Німецького науково-дослідного товариства і Рада з науки відібрала 32 ВНЗ з 13 федеральних земель. Фінансову підтримку одержало 25 проектів за напрямом "школи аспірантів", 27 проектів за "кластерами суперякості" і 7 проектів "концепцій майбутнього" [1, с. 166].

Загальне оцінювання програми буде проведено у 2016 році. Однак уже сьогодні дослідники з Академії наук Берліну та Бранденбургу фіксують суперечливі результати трьохлітнього раунду програми. З одного боку, підвищилася мобільність фахівців, запроваджено велику кількість інституційних інновацій, створено атмосферу творчої свободи. З іншого — експерти висловлюють побоювання з приводу того, що після завершення фінансової підтримки значна кількість високоосвічених спеціалістів, які беруть участь у реалізації програми, не зможуть знайти місця для належного використання своїх знань і компетенцій з певного фаху. Тому цілком виправдано уявляється думка соціолога М. Цюрна, який перекоаний у тому, що університет має підтримувати широкий спектр наукових напрямів і "жоден предмет не може систематично вилучатися зі сфери досліджень, оскільки і в тих, що одержали підтримку в "кластерах суперякості" колись може вичерпатися досліджуване коло питань" [12].

Частка фінансування вищої освіти в Німеччині становить 1,1% ВВП. Загалом витрати федерації, земель і громад на вищу освіту у 2010 році були підвищені до 102,8 млрд євро [5]. Покращення фінансування сфери вищої освіти тісно пов'язане із запровадженням програми "Суперякість" і "Пакту про вищу освіту 2020". Скорочено частку коштів, що залучаються внаслідок проведення відкритих конкурсів наукових проектів.

Не можна не зважати й на те, що згідно з реформою федералізму 2006 року існує заборона на фінансову кооперацію федерації і земель у галузі освіти. Однак стаття 91b Основного закону щодо підтримки наукових досліджень визнала за федерацією деяку можливість підтримки науково-дослідних проектів спільно із землями або самостійно. У сфері освіти, на яку не поширюється юрисдикція федерації або наявні обмеження у повноваженнях, співробітництво з федеральними землями регулюється на договірних засадах. Після реформи 2009 року поправка до статті 104b Основного закону встановлює доцільність надання фінансової допомоги не лише в сферах компетенції федерації" [1, с. 169].

ВИСНОВКИ

Освітня політика Німеччини базується на континентальній моделі вищої освіти, для якої характерне домінування держави в питаннях формування та фінансування цього сектора освітньої галузі. Сьогодні провідні тенденції її реалізації полягають, по-перше, у створенні конкурентноздатної національної системи освіти, яка сприяла б подальшому зміцненню та розвитку країни в контексті європейської інтеграції. По-друге, посилюються намагання визначити оптимальне співвідношення участі федерації, земель і громадських структур в організації та фінансуванні системи вищої освіти; по-третє, спостерігається орієнтація на підвищення якості вищої освіти як з погляду забезпечення подальшого вдосконалення освітніх послуг, науково-дослідної діяльності, так і для піднесення економічного потенціалу країни, її промисловості.

Література:

1. Германия. 2010 = Germany. 2010 / [Под ред. В.Б. Белова]. — М.: Ин-т Европы РАН: Рус. сувенир, 2011. — 194 с.
2. Михайлова М.В. Государственная образовательная политика Германии в контексте инновационного развития страны / Марина Васильевна Михайлова, Вячеслав Анатольевич Павлов // Вестник Чувашского ун-та. — 2013. — № 4 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-obrazovatel'naya-politika-germanii-v-kontekste-innovatsionnogo-razvitiya-strany#ixzz3gVSQFHwo>
3. Семенова Ю.И. Государственная инновационная политика Германии в сфере высшего образования в условиях формирования единого европейского образовательного пространства / Ю.И. Семенова // Ученые записки: электронный науч. журнал Курского гос. ун-та. 2011. — Т. 1. — № 3 (19) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://scientific-notes.ru/pdf/020-020.pdf>
4. Тягунова Т.В. Интеграция высшего образования Германии в национальную инновационную систему / Т.В. Тягунова // Образовательная политика в области интеграции высшего образования в национальную инновационную систему. Аналитический обзор № 13 (январь — июнь 2006 г.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://charko.narod.ru/tekst/an13/II.htm>
5. Федеральная статистическая служба [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.destatis.de/jetspeed/portal/cms/Sites/destatis/Internet/DE/Content/Statistiken/BildungForschungKultur/AktuellBildungsausgaben,templateId=renderPrint.psml>
6. Ausbildungsoffensive. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: (www.bmbf.de/de/ausbildungsoffensive.php)
7. Exzellenz in Bildung und Forschung — mehr Wachstum durch Innovation. Leitlinien der Bildungs-und Forschungspolitik [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.bmbf.de/pub/bildungs_und_forschungspolitik.pdf
8. Exzellenzinitiative [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.exzellenz-initiative.de/>
9. Hochschulpakt 2020. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.bmbf.de/de/6142.php
10. Leitlinien zur Modernisierung der beruflichen Bildung. Ergebnisse des Innovationskreisses berufliche Bildung. Bundesministerium fur Bildung und Forschung. — Berlin; Bonn, 2007.
11. Lernende Regionen — Forderung von Netzwerken [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.esf.de/portal/generator/S94/programm_lernende_regionen_foerderung_netzwerke.html
12. Tilmann W. Elite mit Problemen / Warnecke Tilmann [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.tagesspiegel.de/wissen/elite-mit-problemen/1715426.html>

References:

1. Belov, V. B. (2011), *Germany. 2010* [Germany. 2010], *Yn-t Evropy RAN: Rus. souvenir*, Moscow, Russia.
  2. Mykhajlova, M. V. (2013), "State educational policy of Germany in the context of the innovative development of the country", *Vestnyk Chuvashskoho un-ta*, vol. 4, available at: <http://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-obrazovatel'naya-politika-germanii-v-kontekste-innovatsionnogo-razvitiya-strany#ixzz3gVSQFHwo> (Accessed 15 September 2015).
  3. Semenova, Yu. Y. (2011), "State innovation policy in Germany in the field of higher education in the formation of a single European educational space", *Uchenye zapysky: elektronnyj nauch. zhurnal Kurskoho gos. un-ta*, vol. 1, no. 3 (19), available at: <http://scientific-notes.ru/pdf/020-020.pdf> (Accessed 15 September 2015).
  4. Tiahunova T. V. (2006), "Integration of higher education in Germany, the national innovation system", *Obrazovatel'naja polityka v oblasti yntehratsyy vysheho obrazovanyia v natsional'nuiu ynnovatsyonnuu sistemiu. Analytycheskij obzor*, vol. 13, available at: <http://charko.narod.ru/tekst/an13/II.htm> (Accessed 15 September 2015).
  5. Statistisches Bundesamt (2015), available at: <http://www.destatis.de/jetspeed/portal/cms/Sites/destatis/Internet/DE/Content/Statistiken/BildungForschungKultur/AktuellBildungsausgaben,templateId=renderPrint.psml> (Accessed 15 September 2015).
  6. Ausbildungsoffensive (2015), available at: www.bmbf.de/de/ausbildungsoffensive.php (Accessed 15 September 2015).
  7. Bundesministerium fur Bildung und Forschung (2006), "Exzellenz in Bildung und Forschung — mehr Wachstum durch Innovation. Leitlinien der Bildungs-und Forschungspolitik", available at: www.bmbf.de/pub/bildungs_und_forschungspolitik.pdf (Accessed 15 September 2015).
  8. Exzellenzinitiative (2015), available at: <http://www.exzellenz-initiative.de/> (Accessed 15 September 2015).
  9. Bundesministerium fur Bildung und Forschung (2015), "Hochschulpakt 2020", available at: www.bmbf.de/de/6142.php (Accessed 15 September 2015).
  10. Bundesministerium fur Bildung und Forschung (2007), *Leitlinien zur Modernisierung der beruflichen Bildung. Ergebnisse des Innovationskreisses berufliche Bildung. Bundesministerium fur Bildung und Forschung, Berlin; Bonn, FRG.*
  11. undesministerium fur Arbeit und Soziales (2015), "Lernende Regionen — Forderung von Netzwerken", available at: http://www.esf.de/portal/generator/S94/programm_lernende_regionen_foerderung_netzwerke.html (Accessed 15 September 2015).
  12. Tilmann, W. (2010), "Elite mit Problemen", available at: <http://www.tagesspiegel.de/wissen/elite-mit-problemen/1715426.html> (Accessed 15 September 2015).
- Стаття надійшла до редакції 06.10.2015 р.*